

TÖRTÉNELEM ÉS SZOCIOLÓGIA.

Egy szociológus történész.

Hajnal István, — akinek munkásságát e cikk ismertetni kívánja, — az újkori egyetemes történet professzora a budapesti egyetemen, tehát hivatásánál fogva történetkutató, aki föltétlen történeti érdeklődéssel és teljes történészki fölkészültséggel kezdte tudományos munkásságát. Ám e historikus pályára már a kezdetén olyan tájairól indult a történetkutatásnak, ahol nem a nagy történeti események és a nagy erőhatások a történeti kutatás elsőrendű témái, hanem a társadalom mindennapi építő-alakító tevékenysége, szóval a történelem «aprómunkája», nevezetesen Dománovszky művelődéstörténeti iskolájából. Ez az indulás azonban egy pillanatig sem jelentette azt Hajnalnál, hogy föladta volna a történelemalakulás egészének a megragadására való igényét. Tehát művelődéstörténeti érdeklődése nem ragadt meg a történetkutatás alsó vonalán, a segédtudomány, vagy a részlettanulmány szintjén, hanem éppen a történelemalakulás egészének a magyarázatát kereste kezdettől fogva a művelődéstörténet anyagában: a kultúrformákban, a társadalmi intézményekben és a gazdasági szervezetekben. Ez a kettős meghatározottság: a művelődéstörténeti anyag, a történelem aprómunkája és a történelemalakulás egészének az értésére törvő igyekezet, mint történetkutatói igény, hajtották afelé Hajnalt, hogy a társadalomalakító erők közös műhelyéül a társadalmat ismerje föl és ettől kezdve minden erejét odafordítsa, hogy a társadalomnak a történeti alakulásban is érvényes értelmét kitisztázza.

Már első munkájában is (írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi Árpád-émlékkönyv, Bp. 1933.) történésznél szokatlanul szociológusokat (Vierkandt, M. Weber, H. Freyer) idéz és szempontjaikat veszi segítségül az írásbeliség és az intellektualizmus szerepét vizsgálván az európai fejlődésben. Következő,

eddig legnagyobb, munkájában (Az Újkor története. Egyetemes történet III. k. Bp. 1936.) még tovább mélyül szociológiai érdeklődése, most már szembeötlően azokon a szociológusokon túl is, akiket idéz (L. v. Wiese, F. Tönnies, R. Worms). Nevezetesen ebben a munkájában már szilárd alaptétele történeti kutatásainak, hogy az emberi történetnek a társadalom az «üzeme» és minden történeti fejlődés az emberi együttélés módjaitól függ. Ezt az alapvető szempontot következetesen keresztül viszi az egész újkori történeten, s így jut el másik alapvető tételéhez: a káprázatos occidentális fejlődés nem valamilyen különleges újkori erőknél a terméke, hanem a középkori társadalomfejlődésnek a gyümölcse. Különlegesen az újkori technika fejlődését sem a föltaláló szellem, vagy a gazdasági erők művének tekinti, hanem ezt is, mint egy külön tanulmányban (A technika fejlődése. Domanovszky-émlékkönyv, Bp. 1937.) kifejti, a középkori elmélyült társadalomfejlődésnek, a társadalmias szakszerűségnek a következményeképp fogja föl.

Ezekkel a történeti tanulmányokkal kényszerítően odajutott Hajnal, hogy külön stúdiumkép kellett elmélyülnie a társadalom vizsgálatában. Ebben a munkájában (Történelem és szociológia. Századok, 1939. 1—6.) is végig historikusnak vallja magát, azonban úgy átemésztí, szinte az egész szociológiát, hogy végeredményben alapvető szociológiai eredményekhez jut el. Már ez a kimunkáltabb és érettebb szociológiai szemlélet érvényesül az európai városfejlődésről szóló munkájában (Az európai város kialakulása. Városi Szemle XVII. évf. 1941.), ahol nemcsak az európai városiasodásról, hanem e városfejlődés előzményéről és alapjáról, a hűbériség korának parasztságáról és faluszervezetéről is rendkívüli értékű megállapításokat tesz.

Legújabb munkája (A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Századok, 1942. 1—6.) ugyan már nem folytatja a szociológiai elméleti vizsgálódást, azonban a szélső európai társadalmak — skandináv, balti, lengyel, magyar, orosz, balkáni — történeti kérdéseivel kapcsolatban tovább izmosodik társadalmias történetiszemlélete, s magáról a társadalmi struktúráképződésről is fontos további észrevételeket tesz.

Az elősorolt munkákban sajátosságosan társadalmias történelemiszemlélet, illetőleg történeties társadalomiszemlélet, s ennek megfelelően sajátosságosan szociológus történész, illetőleg történész szo-

ciológus elme jelentkezik a maga mindenképen figyelemreméltó eredményeivel. A história nyilván termékenyülhet ez eredmények által, hiszen a szellemtörténet irreális légiessége mindinkább nyilvánvalóvá lesz, s a népi történelem szempontjai sem alkalmasak átfogó történelemmagyarázatra. Ez azonban elsősorban a história kérdése. Bennünket közelebbről érdekel az, hogy a szociológia számára is komoly és súlyos mondanivalói vannak Hajnalnak, s ha nem is nyújt kész és teljes szociológiai rendszert, termékenyítő szociológiai szempontot annál többet. Egy úttörően eredeti szociológiai szemlélet jelentkezik Hajnal munkáiban, s ezt annál inkább meg kell becsülnünk, mert ez a szemlélet egy minden faj-népi romantika nélkül való magyar gondolkodásnak a terméke, tehát mély és teljes európaiság egyesül benne a magyar helyzet reális felismerésével.

A következőkben Hajnal munkásságának a szociológiai oldalát igyekezünk bemutatni. Azt a szociológiai szemléletet megvilágítani, amely mind elméleti-módszeri munkáiban, mind történeti kutatásaiban jelen van, annyi történeti példázással, amennyi a szociológus értés számára is okvetlenül szükséges.

Történelem és szociológia.

«Hiába látszik természetesnek a két tudomány szoros kapcsolata, a történetírás ma alig veheti hasznát a szociológiának, amikor a múlt idők társadalomalakulásait akarja megérteni. A szociológiák különböző irányainak módszerei úgyszólván semmi közösségbe nem hozhatók a történettudomány módszereivel. Mindazt, amit a társadalmasodásról mondanak, önmagukban igen helyesnek érezhetjük, de a konkrét valóságok megismerésére alig alkalmazhatjuk. Inkább csak külsőleg csaphatjuk oda a szociológiai gondolatokat a történeti-társadalmi konkrétumokhoz, csak mint elmékedéseket már megismert tényekről. Sőt néha vigyáznunk kell arra, hogy a szociológia gondolatmenete, fogalomvilága meg ne rontsa a történeti szemléletet. Megzavar, felzaklat, bizonytalanná tesz bennünket az ugyanarról való beszélésnek ez a merőben idegen módja.» — Ezzel a szinte megrendült vallomással kezdi Hajnal a történelem és szociológia egymáshoz való viszonyáról szóló elméleti-módszeri értekezését. A vallomásból azonban nem

a történész értetlensége hangzik ki a szociológiával szemben, hanem ellenkezőleg: az ugyanazon tárgyat bűvárló történetkutató elégedetlensége a szociológiával, amely nem tud termékeny szempontokat nyújtani a történetkutatásnak a társadalom konkrét történeti valóságának a kutatásában — amikor arra olyan nagy szüksége lenne.

«Meggyőződésünk, hogy a történelem és a szociológia együvé tartozik. A maga oldaláról már mindkettő óriási munkát végzett a társadalmak életének megismerése körül. De a remény, hogy egymás által a fejlődésnek valami új, magasabbfokú megértése következik, eddig nem vált valóra. S minthogy a jelen társadalmá is csak a múltból érthető meg, a szociológia nem juthatott arra a szerepre sem, amire eredetileg szánták: nem adhatja meg a tájékozottságot az élő társadalmak sorsának igazgatására. Pedig mindenki érzi, hogy a fejlődésnek minden jelensége szerves összefüggésben van a társadalom üzemével, hogy ez üzemiességnek törvényszerű szerkezete van, valamiként mégiscsak megismerhető, s hogy a szerkezet behatóbb ismerete sokkal pozitívabb módon, s részletesebben megmagyarázhatja a kultúra és a gyakorlati élet minden területének jelenségeit, mint eddig azokat megmagyarázhattuk. De előbb át kell szakítanunk azt a hajszálfinom határvonalat, amely a társadalomtörténetet és a szociológiát elválasztja, s a kettőt minden közelségük mellett is szervesen egybe nem szerkeszthető, idegen elemekkel dolgozó tudománnyá teszi.» — Hajnal tehát korántsem állít «történeti frontot». a szociológiával szemben, úgyhogy történeti szempontokat igyekeznék rákényszeríteni a szociológiára, hanem ellenkezőleg: legmélyebb kölcsönösségüket állapítja meg. Szóval mindkét oldalról mélyebbrenyúló és termékenyebb módszerek kidolgozását kívánja, hogy külön-külön úton tisztázódjék a közös tárgy: a társadalom. «Egyik tudománynak eredményeit sem szabad megcáfolnunk, elvetnünk, vagy erőszakkal beletörnünk a másikba, hanem oly módszerhez kell elérnünk, ami közösen fejezi ki mindazt, amit eddig mindegyik a maga nyelven fejezett ki. A történelem azt kívánja, hogy ez a módszer a konkrét társadalomfejlődések felkutatása legyen, a szociológia, hogy az emberi társulás örök törvényszerűségeit képviselje.

A két tudomány legmélyebb összetartozásának, s ebből folyólag közös feladatának a megállapításával Hajnal rendkívül ter-

mékeny — nyilván egyedül termékeny — revízióra szorítja mind a történelmet, mind a szociológiát. A szociológia hiányosságait és igazi föladatait a történetkutató érzi jobban, mert őt szorítja elsősorban a szociológiai tételek ellenőrzésére a történeti valóság — erről szól Hajnal részletesen, viszont a történetírás ürességét a szociológus érzi elsősorban, amikor a társulás törvényeinek a valóságait keresi a történelemben —, itt válik példás jelentőségűvé Hajnal történetkutatói munkája.

«Nem is a különböző szociológiai szisztémák kritikája a célunk, ehhez mélyebb és biztosabb avatottság kellene. Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk föl, a történetíró jogán, akinek stúdiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak összefoglaló ábrázolása. S aki munkája közben a modern szociológia segítségéhez fordult, s megkapta őt varázsa, megkapták mélységei, távlatai és a bámulatos lelki erőfeszítés, amikkel céljai felé törekszik.» — Ilyen halk és szerény hangon kezdi Hajnal a szociológia revízióját, megállapításai azonban annál súlyosabbak és mélyrehatóbbak. «A hiba — mint mások is mondják — bizonyára ott van, hogy a különböző szociológiák mind a maguk külön nyelvén beszélnek, azaz inkább: egyik sem a társadalmasodás tényleges menetéből veszi fogalmait, hanem a lélektanból, filozófiából, biológiából stb., tehát körülírják a dolgokat, ahelyett, hogy megneveznék. A legújabb tudomány a szellemtudományok között túlgyorsan túlsókat akart, s végül idegenből vett fogalmak fásasztó elemzésébe bonyolódott. Ezért tud mindent elgondolni a társadalomról, csak magát a társadalmasodást nem tudja nyomon követni.» — Hajnal tehát lerántja a szociológiát a konkrét történet világába, s ezzel saját anyagához, a társadalom valóságához kényszeríti vissza. S bár e revízió folyamán nem szándékol szociológiai rendszert képezni, mégis revíziójából egy roppant termékeny és fejlődésképes szociológiai szemlélet bontakozik ki. Szinte maga is szociológussá lesz és óriási történeti anyag birtokában egy valóban a társadalom történeti tényeit megragadó szociológiai rendszer körvonalait vonja meg.

Nem kevésbé termékenyül meg a frigyben a történeti szemlélet sem. Elméleti-módszeri megjegyzése kevés van erről Hajnalnak — ilyeneket inkább a szociológus tehet —, ellenben történetkutató munkájában megvalósul egy mélyebb összefüggéseket és a társadalom alakulását nyomon követő történeti módszer.

A kívülálló, kivált ha szociológus, nem titkolhat el valami mélységes elégedetlenséget a történeti munkákkal szemben. Minek a története, kérde önkénytelenül az ember, ha általános történeti munkát vesz kézbe, s reménytelenül keresi benne a társadalmi összefüggések konkrét alakulásának a leírását, amit mégiscsak döntőnek érez az emberi sors fejlődésének folyásában. Ehelyett a pozitivistá történetírás műveiben lényegében politikai eseményeknek, jogváltozásoknak és háborús eseményeknek a történetét kapja, szinte csak államtörténetet, ami mögött tökéletesen rejtve marad a társadalom és a kultúra mélyebb alakulásának a története. A szellemtörténeti művekben pedig valóban a szellem történetéről van szó, tehát valami önmagában ható vélt szellemiség munkájának a leírásáról, amely az emberi élet minden területét összefüggően alakítja. Itt ismét elsikkad a társadalmi intézményekben megtestesülő emberi élet konkrét történeti alakulásának a leírása, csak mint következmény és okozat szerepel, az előadásban pedig csupán illusztráció. A különleges történeti munkákban ismét más a hiány. Az egyes kultúrintézmények történetében éppen úgy, mint a gazdaságtörténetben egy-egy magában futó vonal fejlődéstörténete rajzolódik meg, s homályban marad, hogy az általános történetalakulásban mi a helye és a szerepe ennek a vonalnak. Hasonlóan ítélt Hajnal is. — «A múlt emberöltők pozitivistá történetírása megkísérelte a konkrét tényeknek-formáknak a jegyzékelését, de nem hitt egységes szerkezeti összefüggésükben, minden alakulásban önálló erőt, tényezőt látott, amely lökészerűen hat a másikra. A szellemtörténet ezzel szemben valami lelkiületet, központi energiát keresett, amely megteremt és hajtja a szerkezetet. A mi felfogásunk szerint a társadalmi szerkezetiségnek összefüggő üzemi működésben való rekonstruálása az egyedüli mód arra, hogy a fejlődést és az azt megélő és mozgató emberi életet megismerjük.

Hajnal történetkutatása tehát társadalomtörténet, azonban nem a régi értelemben. Nem társadalmi intézmények és formák különleges története, hanem általános történet, amely az egyes korok történeti jelenségeit a társadalomalakulásban fogja össze: itt érti összefüggéseit, szóval okát és magyarázatát. Hajnal felfogása szerint a társulás módszerén és szervezeti formáin dől el emberek és kultúrák sorsa, tehát a történeti kutatás e társadalmasulás konkrét kivizsgálásában lelheti meg igazi tárgyát és e

társadalomalakulás ismeretében adhatja okát és magyarázatát egy-egy kor összes történeti jelenségeinek.

Bármennyire általános is ez a társadalmias történetiszemlélet, mégsem egyetemes világmagyarázat, amire kivált a szellemtörténet könnyen kapható. Csak a fejlődés összefüggéseinek és törvényeinek földerítése egy közös metszópontban, a társadalomalakulásban. Csak történelemmagyarázat; arra felel, hogy hogyan alakul az ember történeti sorsa; az emberi lét történeten kívüli nagy kérdéseit nem vonja vizsgálódása körébe, s nyilván ezzel ad legtisztább és legmegbízhatóbb feleletet ezekre a kérdésekre is. Mint maga Hajnal is kifejti: «a fejlődéstudomány sohasem adhat választ az emberiség sorsának végső nagy kérdéseire. De ha a konkrét fejlődésmódszerek vizsgálatánál marad, gazdagíthatja, öntudatosíthatja ismereteinket a társadalom életéről, sőt egészen át is alakíthatja a ma általános elképzeléseket, amelyek naiv racionalizmussal mindenütt az eleven erők működését, élő nemzedékek küzdelmeit látják, s igen kevésbé struktúrákat, amelyek az erők játékát tartós érvényű formákkal megfékezik, generációk életét, munkáját szerves folytonosságra készítetik».

Így fut össze Hajnal szemléletében célját és feladatát tekintve is a történelem és a szociológia. — «... az életen kívül helyezett történeti konkrétum az egyedül igaz historikum, nélküle nincs történet, csak életfolyás, mint az állati létben. A szociológia a formaképződés általános törvényeit nézi, a történelem e törvények megvalósulását. Mindkettő az egyes kultúrfejlődések szerkezeti-ségében találhat felvilágosítást a maga problémáira.

A szociológiai rendszer.

Hajnal historikus, aki segítségért fordult a szociológiához a társadalomalakulás történeti vizsgálata közben. Azonban — mint előbb idézett soraiból is kiderül — ezt a segítséget nem kapta meg, ellenben megfogta a szociológiai gondolkodás varázsa és szinte szociológussá alakult át, hogy kidolgozza azokat a szociológiai módszereket, amelyeknek történeti kutatásaiban szükségét érezte. Tehát nagyon előlről kellett kezdenie és nagyon mélyre kellett ereszkednie.

Így jutott el Comte alapvetéséhez.

«Mindenekelőtt: az új tudománynak létjogosultságát az az erőteljes megérzés adta meg, hogy az emberi társulást nem egyes érdekcélok viszik, hanem minden mégoly éles érdektársulásban is ott van az embernek emberhez való szociális kapcsolódása, ami az okszerű együttest társadalmasítja.» — így fogalmazza meg Hajnal azt a comtei alaptételt, hogy a társadalom valami magában való, önérvényű szférája az emberi létnek, s nem magyarázható sem érdekből, sem az emberi lélek különböző megnyilatkozásaiból.

«Comte óta a második alapkérdés: a társadalom, hogy az emberek együtt élhessenek, bizonyos formákat, tényeket emel maga fölé, amelyekhez alkalmazkodik, még akkor is, ha közvetlen életérdekeiben akadályoznak.

E kettős alaptétel maga a társadalom fölfedezése. Megsejtése annak, hogy a társas együttélés valami merőben különálló, s nem más viszonylatokból összetevődő, hanem önérvényű szférát teremt az emberi világban, s e társadalmasulás szerkezete dönti el egyéni és népi sorsok alakulását, egyáltalán emberi erők érvényesülését.

E comtei alaptételeket hangsúlyozza újra Hajnal, s a szociológiai irodalomban azt kutatja, hogy mit tud többet és részletesebbet mondani az újabb szociológia, a társadalomnak, szóval az emberi együttélésben képződő struktúrának a természetéről és a törvényeiről. — Maga következetesen tartja magát a comtei tételekhez, s a Comte-nál jelentkező sejtéseket olyan megragadó világossággal fogalmazza meg, hogy szinte újra felfedezi a társadalmat. «Az a könyörtelen fogalmi elkülönítés az élet és a struktúra között: azóta is szinte megrendítő élmény minden szociológus számára. Az emberiség örök sorsát sejthetni meg általa: mesterséges beleépítkezést az élet folyásába, hogy a közösség óriási, teljesítőképes üzemmé fejlődhessék.

Szinte az egész szociológiai tantörténetet végigkutatja Hajnal, hogy ez az alapvető szociológusi élmény milyen eredménnyel megy végbe a különböző szociológusoknál. Szemléje csaknem negatív eredménnyel jár. A modern szociológiában elsikkadt magának a társadalomnak, szóval az élet fölé emelkedő struktúrának a megragadása. Helyette az ember szociális lelkületéről, s a társadalmat alakító tényezőkről szól általában a szociológia, s magát a társadalmat nem tudja közvetlenül megfogalmazni és törvényeit föltárni. —

Durkheim «szociális tényeiben» találja meg csak Hajnal azt a szociológiai rendszert, amely magáról a társadalomról beszél, noha Durkheim is «túlságosan mechanisztikusan képzelte el a strukturálódást». Talál ellenben egy hasznos filozófiai-pszichológiai útmutatást a szociológia helyes iránya felé az objektív szellem kultúrfilozófiai tanában. Freyer zseniális és művészi összefoglaló munkájában (*Theorie des objektiven Geistes*) vizsgálja meg Hajnal az objektív szellem tanát, s arra az eredményre jut, hogy a társadalomalakulással analóg objektiválódást világít meg, ez az elképzelés tehát alkalmas arra, hogy bevilágítson társadalmi struktúraképződés folyásába is. — Ezen a tantörténeti helyen áll Hajnal hatalmas erőfeszítése, hogy a maga történetkutatói céljaira használható szociológiai szemléletet alakítson ki.

A szociológia alapkérdésére, arra, hogy mi a társadalom, Comte után, de az objektív szellem tanán iskolázódva, úgy felel Hajnal, hogy «objektív forma», az «élet fölé épült szerkezet». — «A mindenkor élő társadalom tehát oly objektív formációkba áll fel, amelyek által szinte keresztbefekvő rendeket alkot az élet ösztönös áramlatában. — Ez objektiválódásnak a legmélyebb értelmét így fejezi ki: «Az eleven élet lüktetése polarizálódik valami anyagi támaszték felé, hogy megállhasson magával az étellel szemben; a psziché mintegy partra szállva szemléli az élet áramlását, s így sejti meg annak örökkévalóságát».

Tehát a társadalom: struktúra, nem az együttesen folyó élet, nem az együttélő emberek közössége, hanem az együttélésben objektiválódó szerkezet. Ilykép nem az egyes emberi életek összegét kell társadalomnak felfognunk, hanem az életfolyásból kicsapódott formákat, amelyek kívül, sőt szemben állanak az egyes emberek életével, racionális törekvéseivel és ösztönös vágyaival egyaránt. Erről a struktúráról közelebbről, az objektív szellem tanával vitázva, így szól Hajnal: «A szocialitás által kialakított eljárás-módokról és formaszervezetekről van tehát itt szó, s nem «Sinngehalten» hordozó «objektív szellemekről». — Hajnal szemlélete tehát nem szellemesíti el a társadalmat, sőt éppen tiltakozik az ilyen törekvés ellen: «Objektív szellem a szociológia és a történelem számára nincsen. A szellem ezek számára mindig csak élet jelenség, az örök emberinek valamiféle érvényesülése». — Felfogásában a társadalom egyenesen valami materiális-technikai való-

ság, amely anyagiasan testes konkrét történetiségben jelentkezik. A szó legszorosabb értelmében forma, technikus keret, amelyet az áramló élet épít ki maga körül. «. . . Szerintünk a szellemi-lelki tartalmak mégis csak valami mélyértelmű «technikától», történetileg kialakult módszerektől függően érvényesülhetnek, kiemelkedve az élet folyásából.

Minden szociológiának arra a következő, s az elsónél nem kisebb kérdésre kell feleletet adnia a második lépésnél, hogy hogyan képződik a társadalom, mi alakítja, mi határozza meg. — Hogy mi nem szabja meg alakulását, azt Hajnal élesen és sommásan megfogalmazza, hogy mégis mi alakítja, azt gazdag történeti példázással kiillusztrálja.

Nem a szellem teremti önmagából, s nem az emberi létérdekek kíméletlen küzdelméből épül, állítja Hajnal Hegellel és Marxszal szemben, akik, mint jellemzően fogalmazza Hajnal, «a strukturálódást az erők velejárájának vélik». «Nem is a célszerűség indította meg a formaképzésnek a folyamatát»; tehát a racionális erők társadalomalakító vagy éppen társadalomkeletkeztető erejében sem hisz Hajnal, akár hatalmi érdekből, akár eszmei fanatizmusból erednek azok.

Ösztönös emberi hajlamok, akár faji-népi-nemzetiségi családi összetartozások sem építenek társadalmat, mondja Hajnal a következő szavakkal: «Az ösztönös emberi hajlamok még a legsűrűbb érintkezéssel, állandó együttéléssel sem alakítanak ki határozott társadalomképleteket. A család sem az emberi természet rendelése. Még kevésbé a természet rendelése, mint fejtegetései számos helyén kiderül, a faj, ahogy a történeti-társadalmi világban, mint nép, nemzet, megjelenik.

Nem hisz Hajnal a társadalmi szerződés elképzelésében sem. «. . . magasabb szerkezetiség nem alakul ki csupasz érdekközösség által. A csupasz érdekközösségben az emberek megértik egymást primitív módszerekkel is, míg a közös célt el nem érték.»

«A közös szükség sem társadalomfejlesztő erő, mint a közös bőség sem, a létfenntartás kéznél levő módjain felül többre egyik sem ösztönöz. A földrajzi-természeti körülményeket a szociológia öröktől fogva adott tényeknek tekinti; ugyanazon vidéken a fejlődés és a hanyatlás váltakozhat egymással. — Tehát a földrajzi tényezők társadalomalakító erejét sem hajlandó föltételezni Hajnal.

Mindezt nem úgy érti Hajnal, hogy a felsorolt tényezők valamiféle társas viszonylatot nem idéznének elő, vagy illet valamiképp ne színeznének, ellenben azt állítja, hogy határozott társadalmi képleteket, tartós fejlődésre képes struktúrát nem fejlesztenek. — Tehát például az európai társadalomalakulás nem e tényezők hatásán múlt, hanem valami más. «Az emberek közötti érintkezés lehetőségei, módszerei váltják ki az alkotó erőket, az így kialakult szervezetek, intézmények alakítják a közösséget és egyént. — Hajnal végeredményben a társadalom autogenezisét vallja. A társadalmasulás keletkeztető és továbbvivő tényezőjét egy különlegesen társas mozzanatban: az együttélés elemi módszereiben, az érintkezés rendjében fedezi föl. — Felfogása szerint a társadalmi struktúra nem az életerők okozata, nem ezek egyike vagy másika fejleszti ki és alakítja, hanem magának az együttélésnek a történeti folyamata teremt struktúrát és éppen ez az együttélési módszer határozza meg az életerők, érdekek, ösztönök és energiák érvényesülését. Az a lényege ennek az elképzelésnek, hogy a társadalomalakulás történeti folyamat, egyszer megindult formaképződésnek a fokozatos továbbépülése, nem pedig mindig ható okoknak az állandó okozata. A társadalomalakulásnak nem okai vannak, hanem előzményei, mint szélső fogalmazásban kifejezi Hajnal.

Szervesen nő ki ebből a társadalomszemléletből egy merőben újszerű, de lenyűgöző hatású fejlődéstan. Talán ez a gerince Hajnal rendszerének; történeti kutatásaiban mindenesetre ez érvényesül legmarkánsabban.

«Minden objektiváció bizonyos egyoldalú elvonatkozás az élmény teljességétől». — veszi kiindulásul Hajnal, tehát a társadalom, mint elvont struktúra kiszakad az élet teljességéből és külön fejlődéstörvények hatása alá kerül. A társadalom alakulása, így nem az egész emberi élet folyása, hanem egy egyoldalúan elvonatkozott objektiváció külön vonala, amely éppen ezért ennek az elvonatkozásnak a törvényei szerint halad.

«A fejlődés magyarázatát csakis magában a társadalmasodás folyamatában kereshetjük». — mondja Hajnal másutt, ami azt jelenti, hogy kultúrák és társadalmak sorsa nem az egyéni tudatokban teljesül be, hanem magában a társadalomban, szóval a struktúra kiképződésének a természetében. Minden struktúra, tehát

minden társadalom elvonatkozás: objektiválódás, ezért az elvonatkozásnak a milyensége szabja meg egy-egy társadalom fejlődéstörvényét.

Nyilvánvaló, hogy Hajnal fejlődéstörvénye nem szellemi-erkölcsi természetű, tehát sem a szellem önmagában ható erejében és munkájában, sem az egyéni tudatokban érvényesülő erkölcsi törvényekben nem találja meg a társadalomfejlődés magyarázatát. Sőt ellenkezőleg: merőben tárgyi törvényszerűséget állapít meg; az élet áramlásával szemben és az egyéni tudatok fölött megálló struktúrának önmagában adott törvényeit. E fejlődéstörvényt bizvást lehet materiálisnak nevezni, mert magát a társadalmat Hajnal materiális valóságnak, testes anyagiasságnak fogja föl. Nem úgy, hogy materiális életerők, tehát gazdasági létérdek, gazdasági technika, vagy az anyag törvényei formálnák meg a társadalmat, hanem úgy, hogy maga a társadalom anyagiasság és technika.

Az elvonatkozás által adott fejlődéstörvénye így minden társadalomnak és minden kultúrának a keletkezés és az elmúlás. A nagy élettörvény alatt minden társadalom a maga külön pályáján is befutja ezeket a kikerülhetetlen állomásokat, azonban nem természetileg meghatározottsággal, hanem a társadalom külön törvénye szerint. «Minden kultúra sorsa idővel az elmúlás, belső törvényszerűséggel». és az «objektív struktúrák felépülésének és további alkotásra képtelen elmechanizálódásának» a törvénye uralkodik a társadalomban — fogalmazza Hajnal. úgy érti ezt a sajátlagos társadalmi fejlődéstörvényt, hogy az élet alaktalanságából az objektiválódás törvényei szerint kiépül a társadalom struktúrája, s e formaképződés hosszabb-rövidebb korszaka után elmechanizálódik az elvont struktúra, s «az élet, ha talán mély tartalmú ideák által is, úrrá lesz ismét a struktúrákon». Vizuális elképzeléssel: olyan a társadalom fejlődésmenete, mint a homokzátony sorsa a vízfolyásban. Az első keresztetett akadály nyomán folytonosan rakódik le a folyó üledéke s egyre magasabbra és szélesebbre épül a sziget, mígnem a folyó megáradt sodra, vagy a sziget épületének a lazulása által újra magával viszi a folyó az egész képződményt.

Ha ilyen a társadalomfejlődés törvényszerűsége, akkor nyilvánvaló, hogy minden társadalomalakulás kezdete meghatározza az illető társadalom és kultúra további pályáját, tehát elmúlásának közelebbi vagy későbbi bekövetkezését is. «A fejlődés attól

függ — mondja Hajnal —, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni és milyen módszerek állnak rendelkezésére. Pontosabban — mint másutt részletezi Hajnal —, milyen módszereket tud kifejleszteni egy társadalom. Lehetséges tehát olyan társadalomképződés, amely mélyre ereszkedik, sok életanyagot merít föl az ember világából, tehát a struktúra egyoldalúsága viszonylag kismérvű. Az ilyen társadalom elmélyült, aprólékos fejlődésnek néz elébe és alkotóképességét tartósan képes megőrizni. Ilyen például a kínai és az európai társadalom. Lehetséges azonban olyan társadalomfejlődési kezdet is, amely külsőleges, fölszínes, tehát kevés életanyagot dolgoz föl a struktúrába, ennél fogva hamarosan el is veszi alkotóképességét és kiürül, összeomlik. Ilyen például a mongol birodalom, amely mint Hajnal jellemzi: «valóságos népi megtestesülése a külsőleges racionalizmusnak, ami minden kultúrában, sőt egyéni életben is szerepel, mint az emberi természet egyoldalúsága, a kész lehetőségeknek egyszerű, élelmes kihasználása, a belső, elmélyülő alkotómunka és gond helyett». Ez a két szélső típus csak kiragadott példa a társadalmulási típusaira, tüzetes vizsgálódás e típusoknak valóságos rendszerét állíthatja össze a fölvetett alapokon, amint azt Hajnal meg is teszi újkori történetében.

Fontos tétele ilyenformán Hajnal fejlődésstanának, hogy a társadalomképződés törvényeinek a természete folytán eltérő típusai vannak a fejlődésnek. Minden fejlődéstípusban megkülönböztethető azonban három fejlődési fokozat: az első az elmélyülésnek, a második a kitárulásnak, a harmadik a kiürülésnek az elmechanizálásnak a foka. Minden társadalomfejlődés ezeken a fokozatokon halad át és az első fokon dől el, az elmélyülés kisebb vagy nagyobb mértékén, hogy milyen kitárulásra, milyen kiterjedésre képes az illető társadalom, s hogy kiürülése és elmechanizálódása mikor következik be.

Valóságos «dialektikus mozgástörvény». a fejlődésmenet ilyen elképzelése Hajnal rendszerében, s történeti példái roppant meggyőzőek ez elképzelés bizonyításában. Illetve nem is a törvényszerűséget bizonyítja ő: hanem különböző korszakokban és különböző társadalmak esetében kutatja a társadalmulási konkrét történeti tényeit s e tények összefüggéseit találja meg ilyen törvényszerűségben. Fő tárgya az európai társadalomfejlődés, középkori

kezdeteitől újkori kitárulásáig: ezen az anyagon — egy teljes és hosszúpályájú társadalmi típuson — jellemzi részletesen a három fejlődési fokozat természetét és törvényszerűségeit.

A társadalmasulás első fázisa az elmélyülés: «Az élet beleépítkezése a társadalomba». A hűbériség kora ez az európai fejlődésben s ezt utolérhetetlen erővel tudja jellemezni Hajnal. A szokás-szerűség és a személyies közelség a jellemzője ennek a fázisnak, s az okszerűségnek, a célszerűségnek és a racionalitásnak csaknem teljes hiánya. Szoros, odaadó igazodás a közösségben a sorstársakhoz, elvont jogok szerint való szerveződés és érdekszerű szövetkezés helyett, helyi összezárkózás, nagy egységekre való kiterjedés és egységesítés helyett.

A második fázis — ez az európai újkor: a bomló rendiség és a polgári társadalom kialakulásának a kora — a kitárulás és az összefoglalás. Amit az elmélyült társadalmasulás létrehozott: társulási és technikai módszereket, mindazt tudatos tájékozódással, célszerű összefogással és racionális okszerűséggel szervezi össze ezen a fokon a társadalom, s ezzel válik az európai kultúra az egész emberiség uralkodójává. Más kultúrák is elérték ezt a fokot, azonban vagy előző fázisukban nem ereszkedtek olyan mélyre, mint az occidentális kultúra, például az antik és az arab, vagy kitárulásuk korszaka nem volt olyan szervesen épülő és alkotóerejű, mint az újkori európai társadalomé, például a kínai, azért nem juthattak hasonló fejlődésre, s azért következett be hamarabb pusztulásuk vagy megmerevedésük.

A harmadik fázis fölélése annak, amit az előző fázisokban alkotott a társadalom, tehát elmechanizálódás és kiürülés. Korlátlan szabadverseny vagy fanatikus közösségszolgálat egyformán ennek a fázisnak a jellemzője. A struktúra elvesztette életteljeségét, kiürült; mechanikus rendszer, amely többé nem elmélyült alkotásra készíti a benneélő egyéneket, hanem kizsákmányoló szerzésre vagy robotos munkára. Ez a kifejlett kapitalizmus és a fasizmus korszaka az európai fejlődésben, s egyben az utolsó fázisa a közép- és újkori európai struktúrának. Ezután már csak a megmerevülés és a pusztulás, vagy egy újabb alapokból elinduló új társadalmasulás következhet.

«Amióta az emberiségnek története van, bizonyos mértékben áthagyományozódnak a régi kultúreredmények, ha nem is az

intézmények, de legalább az érintkezésnek, a szerveződésnek, a munkának elemi módszerei, mint amilyen a nyelv, az írás, a fogalomképzés és a természettel való bánásmód technikája. így felel Hajnal minden fejlődés tan végső problémájára, a kultúreröklődés kérdésére. Tehát valami kultúreredmény áthagyományozódik az egymást váltó kultúrákon keresztül, ezek azonban nem maguk az intézmények, szóval a kultúrák komplex összetevői, hanem csak az érintkezésnek, szerveződésnek és technikának elemi formái, mintegy elpusztíthatatlan kövületei. Maga a társadalom üzeme, az egész élő struktúra, minden fejlődési kezdettel újraépül és minden mechanizálódással újra elpusztul. Ha tehát a hajnali elképzelés törvényei szerint kutatjuk az európai társadalomalakulás jövőjét, úgy föltétlenül a kiürült és elmechanizálódott modern európai struktúra összeomlására kell számítanunk és számíthatunk egy új alapokból — Hajnal szerint talán a parasztságból — épülő, ismét elmélyedő új társadalomképződés kifejlődésére. Hogy milyen lehet az az új európai társadalom, arra a következő, minden kultúrkezdetre értett tétellel felel Hajnal: «Az újnak születése mindig a régi társadalomstruktúrák fejlődéstörvényeiből következik». Tehát átöröklődnek bizonyos elemi társadalmi módszerek, kultúrformák, azonban az egész struktúra mint új szervezet épül föl új életanyaggal és új emberközti viszonyokkal. A régi struktúra nem folytatódik, de meghatározó előzménye annak, hogy milyen lesz \$z új társadalom. Ahogy a nyugati társadalom is az antik kultúra következményeként épült fel.

Az eddigiekben Hajnal szociológiai rendszerének két alapvető összetevőjét — mintegy tartó oszlopát — állították össze megközelítő részletességgel. Ehhez elegendő anyagot szolgáltatott két elméleti-módszeri értekezése és egész történetkutatói munkássága. Miután azonban ő elsősorban historikus és egy teljes szociológiai rendszer megalkotása sohasem volt szándékában, a rendszer további része — mintegy a boltozat — , szóval a formaképződés általános törvényszerűsége, továbbá a formák rendszere, nem bontakozik ki hasonló világossággal tanulmányaiból. Sem elméleti-módszeri megjegyzései, sem történetkutatói eredményei nem elegendők ahhoz, hogy rendszere hiányzó részét, akár csak következtetésekkel is, összeállíthassuk. Teljes üresség azonban ezeken a területeken sem marad rendszerében, mert ha nem is olyan következetességgel

és rendszerességgel, mint a társadalom megfogalmazásában és a társadalmi fejlődés tanában, itt is nyújt olyan fogalmazásokat, amelyek termékenyítőek lehetnek a szociológiai gondolkodás számára. Nevezetesen történeti kutatásai céljaira fölvesz néhány alapvető szociológiai fogalmat, s ezekkel magyarázza a vizsgált történeti korszak konkrét társadalmi tényeit. Tudnunk kell azonban, hogy történetkutatásának a területe a középkor és az újkor eleje, tehát szociológiai fogalmai ezeknek a fejlődési fázisoknak a társadalmi tényeire érvényesek. Maga Hajnal sem azt nem állítja, hogy e fogalmazások csak az illető fejlődési fokra érvényesek, sem azt, hogy általános érvényűek. Általában relatív érvénnyel alkalmazza őket, gyakran hajlik azonban afelé is, hogy általános érvényűeknek tekintse őket. Ezek a fogalmak a következők: szokásszerűség, szemben az okszerűséggel, adminisztratív társadalomszerkezet, szemben a szövetkezésszerű struktúrával és végül az intézményesség-szakszerűség-üzemiesség hármasa.

A szokásszerűséget, mint a társadalomalakulás, szóval a struktúráképződés elemi módszerét fogja fel Hajnal. Korábbi tanulmányaiban még a középkori hűbéri-rendi társadalom tényeinek az értelmezésére használta csak e fogalmat, újabban azonban már általános érvényűnek tekinti. «Szerpe örök, a legkezdetlegesebb és a legmagasabb kultúrában is állandóan működik. Vizsgálható a jelenben is, s nem csupán népi, hanem a felsőbb, elvontabb, racionálisabb rétegek körében is. Nagy kultúrák megindulásánál azonban kétségtelenül alapvető a szokásszerűség szerepe, az elvi, érdekszerű, racionális társulás-módszerekkel szemben. A szokást kifejező formák végtelenül változatosak: szövegek, szertartások, illemformák és más konvenciók, de idetartozik tulajdonképpen a munkának és az életnek minden formája, mindenből kiolvasható az, hogy mennyi benne az ösztönös érdek és mennyi a megszokás momentuma.»

Ha valóban általános érvényűnek tekintjük a szokásszerűséget, mint társadalomképző módszert, akkor végsőleg nem kisebb tételt mondunk ki, mint azt, hogy a társadalom világában a kauzalitás nemcsak az okszerűség formájában, hanem a szokásszerűség módjában is érvényesül. Tehát társadalmi tények nemcsak valamely különös oknak lehetnek az okozatai — lelki, élettani, gazdasági, vagy egyéb okoknak, tehát kényszerűségnek, belátásnak, célszerű-

ségnek, érdekeknek stb. —, hanem egy jellegzetesen társadalmi ok is indokolhatja őket: az, hogy ez a szokás. A szokásszerűségben egészen különlegesen érvényesül az okság általános elve: nem azért vesz föl az ember bizonyos magatartást, mert arra bizonyos okok készítetik, hanem azért, mert úgy szokás viselkedni. Tehát minden okszerű összefüggést félretol egy sajátágosan társadalmi összefüggés: mások így tesznek, máskor így tette az ember, egyáltalán így kell tenni, mert ez az érvényes szokás. Természetesen Hajnal sem állítja, hogy a társadalom világában egyáltalán a szokásszerűség érvényesül az okszerűség helyett. Ellenben állítja, hogy a szokásszerűség is érvényesül, éspedig mindig, olykor egyenesen döntő mértékben, valóban az okszerűség helyett.

Másik nagyjelentőségű fogalom, amit fölvesz Hajnal, az intézményesség. «... A közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló existenciák szokásszerű biztosítása által.» Például: az írástudás és az írásbeliséggel kapcsolatos értelmiségi munka a nomád társadalmakban, de az antik világban is, a vezetői munkához csatlakozó szolgai munka; nem intézményesült mint önálló szerep, s nem önállóan biztosított existenciák végzik. Ellenben a középkori európai társadalomfejlődésben önálló hivatássá lett és külön biztosított, s nem szolgai existenciák által látják el a hivatást: előbb a papság, azután a világi hivatalnokság. Ez az eltérés magyarázza legfőképpen a fejlettségi különbséget. Hajnal nem nevezi meg az intézményesség ellentettjét, de példáiból s magából a fogalmazásból az következik ki, hogy az alkalmiaság, járulékoság és az aktuális célszerűség ellentéte az intézményesség. S ennek az ellentétességnek óriási a szerepe a társadalom világában. A társulásnak, a szerveződésnek, vagy a természettel való elbánásnak a társadalmi formáit csak az intézményesség képes kifejleszteni és elmélyíteni. Kezdetleges módszerek és formák minden együttélésben előállnak, de magasabb fejlettségüket csak akkor érik el, ha intézményesülnek: szóval a közösség önálló szereppel és önálló existenciákkal alapozza meg őket.

Az intézményesség biztosítja a «szakszerűséget» is. «A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az existenciák megőrzésével kialakuló tökéletesedő módszerek: az objektív szakszerűség. S Hajnal fogalmazásában a szakszerűség távolról sem

egyoldalúságot jelent, nem azt, amit ma a szakember képzetéhez értünk. Éppen ellenkezőleg: nem szakemberség, hanem az egész ember rátelepedése egy szakra, egy módszer megmunkálására. «Igazán új alapvető módszerek csak úgy képződnek, ha nem kívánnak semmi áldozatot az emberi élet teljességétől, a legkisebb munkástól sem, semmi nyomorúságot, de munkájának lélektelen egyoldalúságát sem. Az igazi szakszerűség nem a célra néz mohó haszonleséssel, hanem az örök emberi képességeket pótolja ki fegyellemmel és képzettséggel a külső természet anyagán.

Az intézményesség és a szakszerűség fogalma révén jut el Hajnal a társadalom «üzemiességének» a tételéhez. «Mint hogy e módszerek (általában a társadalmi formák) fejlesztése mindig új és új biztosított egzisztenciájú rétegek által folyik, mély üzemiesség alakul ki.» Ez a fogalmazás azt jelenti Hajnal értelmezésében, hogy a társadalom nem célok vagy érdekek szerint összeszervezett konstrukció, amely a célok és érdekek változásával mindenestül újraépül, hanem olyan objektív rend, amelyben a különböző szerepek, e szerepekben megalapozott egzisztenciák által, mélyen és tartósan épülnek ki, s úgy működnek össze, hogy azon vezetői érdekek nem képesek gyökeresen változtatni, sőt alkalmazkodni kénytelenek hozzájuk. De azt is megvilágítja, a társadalom üzemiességének a tétele, hogy nem is természeti organizmus a társadalom, tehát részeiben és azok összeműködésében eleve meghatározott szervezet, hanem üzem: részeiben is és összeműködésében is fejlődő-alakuló szerkezet. Nyilván az a koncepció ez, amely az organizmtikus és mechanisztikus felfogások reménytelen ellentétét képes feloldani.

A társadalmi szerkezetek két alapvetően eltérő típusának a megkülönböztetése minden ponton megtalálható Hajnal fejtegetéseiben, de közvetlenül is megfogalmazza ezt a különbségtételt, amikor is megkülönböztet adminisztratív és szövetkezésszerű társadalomszerkezeteket. «Az adminisztratív társadalomszerkezet végső alapjai az egzisztenciák, melyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika: a «személyies teljesítmény», azaz a mások kihasználása nélküli munka a fejlődés alapja. A társadalom egész üzemiessége, közintézményszerűsége által növekszik. A középkori európai társadalomfejlődés leírásában nyújtja Hajnal az adminisztratív társadalomszerkezet rajzát, s erre a típusra legjellemzőbb-

nek a szokásszerűség érvényesülését tartja, minden okszerűséggel szemben. Az ellentétes szerkezetű típus a szövetségesszerű társadalom. Az ilyen társadalom racionális szervezet: alakulását ok- és célszerűség irányítja, tehát alkalmas sikeres terjeszkedésre, hatalmas hódításra és nagy vállalkozásokra, de képtelen arra, hogy elmélyült emberies munkát és társadalmiasan szakszerű fejlődést tegyen lehetővé. Ehhez a típushoz tartoznak a nomád társadalmak és az antik kultúra s az utolsó század folyamán idefejlődött a nyugati európai társadalom is. Jellegetesen ilyen kezdettől fogva az amerikai társadalom.

Nem hiányzik Hajnal rendszeréből az értékelés szempontja sem. Sehol nem állít önálló értékelő tételeket, s nem szegez értékelveket szembe történeti-társadalmi tényekkel, azonban kiérezhető minősítéssel kíséri a tények felismerését. Társadalomszemlélete annyira történeties, hogy tökéletesen idegen gondolkodásától minden «utópista» minősítés éppen úgy, mint a «konzervatív» értékelés. Tehát sem úgy nem ítél a történeti tények fölött, hogy egy lehetséges «tökéletes» társadalomnak az elvét állítaná szembe velük sem úgy nem értékeli a történeti-társadalmi tényeket, hogy egy «örök» erkölcsnek a normáit venné mértékül és eszerint minősítene az emberi magatartásokat. Egyáltalán minden történetiségen kívüli értékelv alkalmazása idegen gondolkodásától, akár egyéni magatartásokra vonatkozó erkölcsi norma, akár társadalmi intézményekre vonatkozó elvi mérték legyen az. Szemlélete csak történeti folytonosságban és társadalmi összefüggésben képes látni és érteni az emberi életet s ez összefüggések objektív meghatározottsággal alakítják az emberek életét, nem pedig erkölcsi-politikai normák és törvények szubjektív elfogadás útján.

Mégis határozott és súlyos értékeléssel kíséri Hajnal a társadalomalakulás folyamatát, úgy nevezetesen, hogy az emberi sorsok különböző, jobb vagy rosszabb, könnyebb vagy nehezebb alakulását állapítja meg a különböző társadalmi formákban. A struktúrák történeti alakulásában tárgyi törvényszerűségek érvényesülését állapítja meg, ám hogy az emberi sors milyen és hogyan viselhető e struktúrákban, arra egy mélyen emberi, s nem történeten kívüli, de minden történeti helyzetre érvényes érték-szempontja van. Milyen föltételeit nyújtja egy-egy struktúra a teljes emberi életnek a közösség egész kiterjedésében, — ez a sark-

pontja értékelésének. Tehát a teljes emberi élet az elsőrendű értékeszméje: «semmi áldozatot az emberi élet teljességétől», «teljes, természetes emberi élet elsőségét minden felső szerveződéssel szemben». Ám a teljes emberi élet nem az «atomizált egyén lényének kitérítése», tehát fölülkerekedés a természetben és a többiekben, hanem ellenkezőleg, a «földhöz, a természethez és a társakhoz való otthonos kapcsolódás». «Társadalmias élet»: az emberben adott képességeknek és készségeknek a felszínre hozása és a társadalomba, tehát mindenki számára való beépítése. Ezért elsősorban munka és alkotás a teljes emberi élet: társadalmias munka, az egész ember erőfeszítése új módszerek kialakítására, amelyek mindenki életét gazdagítják. A társadalmias munka a teljes emberi életet tekinti, nem célra, haszonra és hatalomra törő vállalkozás, hanem «a munka nyugalma és áhítata, az emberi sorsot megértő életközelsége». Nem akármilyen módszer fölhasználása, mások rovására is, hanem «a természet anyagát saját képességeivel alakító». alkotás. A teljes emberi élet a munkában is és a munkán kívül is «igazi szakszerűség»: életteljesség, az otthon, a család biztonsága és méltósága, tehát sehol nem egyoldalú elvonatkozás és ösztönös célratörés, hanem mindig az egész emberség beleépítése a természet világába és a társakhoz való viszonyulás formáiba.

Mindenki teljes élete, ez a másik oldala Hajnal sarkalatos értékeszméjének. Tehát tiltakozás minden olyan törekvés ellen, amely «a méltányos emberközi viszonyulás megromlásával akarná az emberi erőket szolgálatába hajtani». Szóval mások munkáját és életét megromlani és kizsákmányolóan alávetni. Itt azonban nem jogi szabadságról és elvi egyenlőségről van szó, mert a történelem kivételt nem hagyó példái szerint, a mindenki szabadsága és a mindenki elvi egyenlősége egyenlő az erősebbek uralmával, érdekszerű szövetkezésével és a gyengébbek alászorulásával s kizsákmányolásával. Mindenki teljes életét csak a «méltányos emberközi viszonyulás». biztosíthatja, az egzisztenciák biztosítottágán alapuló adminisztratív társadalomszerkezet.

Ez értékelve természetesen nem elvontságok Hajnal rendszerében, hanem konkrét történeti struktúrákkal kapcsolatos minősítések. Sehol nem állítja föl Hajnal a teljes emberi élet dogmáját, ellenben minden történeti struktúra vizsgálatánál fölméri, hogy az illető társadalmi forma milyen föltételeit teremti meg az emberi

életnek. Így jön ki az az eredmény, hogy a nyugateurópai társadalomalakulás első fázisát, a középkori hűbéri-rendi struktúrát, értékelő elismeréssel és helyeslő igazolással rajzolja meg. A földművelő munkát elmélyítő parasztság és a jobbágyközösségi falu, az ipari munkát elmélyítő kézművesség és a céhszervezet által épülő város, az értelmiségi munkát elmélyítő klérus és az ebből fejlődő világi intellektualizmus, mind ennek a struktúrának a művei és ezek az intézmények azok, amelyek máig is eltörölhetetlenül biztosították a teljes emberség méltóságát az európai életben.

A nyugateurópai hűbériség e társadalomrendszere mai racionalista szemléletünk számára kötöttnek, uralmat megrögzítőnek és embertelennek tűnik föl, ezt tudja Hajnal is, azonban éppen e közkeletű értékeléssel szemben mutat rá arra, hogy a hűbéri struktúra kötöttségei intézményessége, hivatásszerűsége voltak azok a módszerek, amelyek mindenki existenciáját biztosították, generációk biztos megélhetését lehetővé tették, s ezáltal minden kötöttség és korlátozottság ellenére teljes életet engedtek a közösség minden tagjának: szakszerű elmélyülést az alkotó munkában, méltányos viszonyulást egymáshoz és otthonos beleépítkezést a természet világába.

E szokásszerű társadalmasulással szemben az ember megnyomorodását, fölül embertelen hatalmi törekvéseket, alul embertelen kizsákmányolást idézett elő minden okszerű, racionális struktúra: az antik társadalom éppen úgy, mint az újkori Európa kapitalizmusa és fasizmusa. Az antik társadalom mindent összefogott, amit az addigi kultúrák alkottak, virágzása mégis egyfelől rabszolgaságot, másfelől emberileg üres hatalmi törekvéseket eredményezett. A kapitalizmus szabad versenye pedig elvei ellenére is az erősebbek uralmát és a gyöngébbek lélektelen proletármunkáját idézte elő, s végül olyan elmechanizálódást, amely a gép szolgájává tette az embert. De nem mentette meg az ember méltóságát a fasizmus sem: a fanatizmussá állandósult közösségiszolgálat nem a teljes emberi élet társadalma. Elvont eszmék, fanatikus szolgálata éppen úgy megnyomorítja az embert, mint a hatalmasoknak való kiszolgáltatottság.

Nyilvánvaló, hogy Hajnal értékszempontja nem «korszerű», de éppen ezért annál figyelemreméltóbb. Amikor az elvekben és a közösségi eszmékben való hit uralkodik az európai társadalom-

ban, nyilván különös értékű az a figyelmeztetés, amely a teljes emberi élet elsőbbségére utal, minden formális elvvel és minden közösségi eszmével szemben. E figyelmeztetés annál súlyosabb, mert egyúttal rámutat azokra a módszerekre, amelyek az európai társadalomalakulás kezdetén egy emberiesebb struktúra alapjait rakták le.

Hajnal a legtávolabbról sem törekszik egy társadalmi érték-tan körvonalazására, éppen ezért értékszempontjai, amelyeket idéztünk, csak önkényes elvonás eredményei. Még távolabb áll szándékától társadalompolitikai irányok vagy elvek fölállítására. S ezen a ponton még önkényes elvonással sem hozhatunk ki politikai tendenciákat munkáiból. Mind társadalomelméleti tételei, mind történeti megállapításai olyan történetien ténytzerűek, hogy azokból semmiféle politikai normatívumot kikövetkeztetni nem lehet. Egyedül fejlődéstana az, amely a társadalmi fejlődés törvényszerűségének felismerésével utal társadalmunk alakulásának várható irányára. Ebből a törvény szerűségből azonban ismét nem következik semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb elmélyülő társadalmasodás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek.

Mégsem zárul le Hajnal szociológiai rendszere társadalompolitikai tanulságok nélkül. Mind szociológiai tételei, mind történeti megállapításai összefutnak néhány olyan negatívumban, amelyek nagyon is komoly jelentőségűek minden társadalompolitika számára. Sem az egyéni szabadság elve, amely atomizált egyénekre bontja a társadalmat, sem a közösség elvont eszméje, amely fanatikus közösség-szolgálatra szorítja az embert, nem út arra, hogy alkotóképes üzemmé fejlessze a társadalmat és a teljes emberi életet engedje a benne élőknek. De nem alkalmas módszere az emberies társadalomalakulásnak a technikának az a fejlesztése sem, amely a gép és a mechanizált technika formájában uralkodik korunkban. Sokkal mélyebbre kell mélyülni az egyéni életnek, sokkal odaadóbban és kölcsönösebben kell viszonyulni a társakhoz és sokkal emberiesebben kell feldolgozni a természet anyagát, mint ezek az elképzelések vélik, hogy egy megújult és emberiesebb társadalomszerkezet épülhessen föl. Hogy mindez milyen konkrét történeti formákban, milyen társadalmi elemeknek milyen törekvése által következik be, az már olyan kérdés, amelyre nincs felelet

Hajnal műveiben. Tanulság és tájékoztatás azonban ebben az égető társadalmpolitikai kérdésben is gazdagon és termékenyítően árad soraiból.

Történeti példák.

Hajnalt történeti kutatásai tették szociológussá. Az ő számára tehát nem példák és bizonyítékok a történeti tények bizonyos szociológiai felismerések igazolására, hanem fordítva. A történeti jelenségek összefüggését, egységes szerkezetiségét ismerte föl a társadalomban és ennek adott szociológiai fogalmazást. Számunkra azonban fordított a viszony. Fölvéven Hajnal szociológiai tételeit, történeti kutatásai, mint példák érdekesek a fölvetett tételek igazolására, illetve illusztrálására. Számunkra szociológiai fogalmazásai és törvényszerűségei az elsőrendűek, történeti kutatásai ennek megfelelően annyiban érdekelnek főként, hogy bennük hogyan ismerhetők föl e törvényszerűségek és társadalmi összefüggések. Még más szóval: bennünket az érdekel elsősorban, hogy mire képes szociológiai szemlélete a történelmi jelenségek értelmezésében, az egyes történeti-társadalmi jelenségeket hogyan tudja megmagyarázni és milyen feleletet tud adni arra a kérdésre, hogy ezek a jelenségek a társadalom szerkezetében valamiképpen összefüggenek.

Történetkutatói munkássága gazdag tárháza e példákknak. Az újkori történet nagy összefoglalásában nemcsak a nyugati kultúra nagy társadalmi kérdéseire van felelet és bizonyítás, hanem vázlatosan, de alapvetően felel Hajnal más nagy kultúrák társadalmi kérdéseire is. Minden nagy kultúrák sorsát ő társadalmi alakulásukban látja beteljesedni, azokban a társulási módszerekben, amelyeket történetük folyamán kiépítettek. Szóval e kultúrák nagy fejlődési kérdéseit azzal a szociológiai szemlélettel válaszolja meg, amelyet mint szociológiai rendszerét körvonalaztunk.

Mindenekelőtt szigorúan elutasít minden faji-szellemi és földrajzi magyarázatot. «Az európai Occidens népeit bizonyára nem született szellemi-lelki képességeik állították az utolsó századokban az emberi kultúrfejlődésnek élére, és semmi sem biztosítja őket ma sem, hogy vezetőszerüket örökre meg fogják tartani. A földrajzi-geopolitikai magyarázatokat pedig azzal utasítja el, hogy ugyanazon földrajzi körülmények között egyszer a fejlődés, máskor a hanyatlás korszakai következnek.

«A modern kultúra egyike a történeti szerveződésfolyamatoknak, mint amilyenek voltak a régi nagy kultúrák is. Az emberek közötti érintkezés lehetőségei-módszerei váltják ki az alkotó erőt, az így kialakult szervezetek és intézmények alakítják a közösséget és egyént.» Tehát kultúrák sorsa társadalmasulásukon, társadalmi szerveződésükön múlik. Az európai fejlődés e szervező módszerek fejlődésének, alkalmazásának eddig legmagasabb foka.

«A szűk helyi fejlődésre szorító intenzív munka alapozza meg az európai terjeszkedést. A hűbériség korában történt ez az alapvető európai társadalomépítkezés. Az együttélés személyies közelségében a szokásszerűség «vaskos életteljessége» alakította ki az európai lét alapvető társadalmi szerkezetét: a társadalmias szakszerűséget; a parasztságot, a céheket, a városokat, az írásbeliséget, az értelmiségi réteget és a technika alapjait. Ezek a társadalmi módszerek tették lehetővé a rendiség kiépülését és tovább az újkori kitárulást a polgári társadalom formájában.

A kínai a másik nagy kultúra, amely az európai középkorhoz hasonló elmélyült társadalomszervezet révén fejlődött. Ott is képződtek a társadalmias szakszerűség intézményei és ott is ez intézményesség által biztosított alkotóképes üzemmé fejlődött a társadalom. Kialakult a parasztság, létrejöttek a céhszerű kézműves szervezetek, magasszínvonalú értelmiség alakult ki, s ott sem volt rabszolgaság és ott is óriási arányúvá növekedett a népesség e társadalmi keretek között, — mégis megrekedt valahol a fejlődés. «A társadalom és a kultúra fejlődését a kínai intellektualizmus nagyszabású, intézményes kialakulása idézte elő, az európaival versenyző modern fejlődést azonban ez intellektualizmus módszereinek, szervezetének aránylagos kezdetlegessége tette lehetetlenné.» Legjellemzőbb példa az írás. Kínában az írás használata a Kr. e. második évezredtől kezdve folytonos, mégis máig sem jutott el a betűírásig, tehát megmaradt egy nehézkes fogalomjelképrendszernek, amely alkalmatlan egyrészt az egész társadalom használatára, másrészt szellemi erőfeszítések közvetítésére. Hasonlóképpen a pénz- és a mértékrendszerek: sohasem tudtak finomabb, egységesebb pontosságot elérni, tehát az egész társadalom használatára alkalmas módszerekké válni. Ilyenféle tökéletlenségek miatt vált a kínai intellektualizmus olyan lomha kultúrtestté, amely «mindent merevvé tesz és megrögzít saját belső természeténél fogva».

Hasonló pályájú Ázsia másik nagy kultúrája: Indiáé. «Itt is a szokásszerű társadalomfejlődés szakszerű tagozódással és a helyi képződmények sokféleségével.» Tehát szintén olyan mély-séges életanyaggal és olyan szokásszerű struktúraképződéssel indult ez a kultúra, mint az európai, azonban valahol ez is megfeneklett. «Mindenütt aránylag fejlett, elmélyült munka, társadalomképződés, de mindenütt szinte fantasztikusan sajátos fejlődés, amelynek elemeit, fogalmainak nem lehet az egész kultúrkörben általános értelemszerű összefüggésbe hozni, a helyi képződmények mélyebb eredményeit közös jogi-gazdasági-állami szerveződésre fölhasználni. Ez az oka, hogy India aránylag magas kultúrájú társadalmá oly tehetetlennek bizonyult az európai terjeszkedéssel szemben.»

Egészen másfajta képződmény az antik kultúra. «Alapja nem a szokásszerű társadalomalakulás, hanem a másutt évezredekben át kifejlődött kultúreredmények racionális fölhasználása minden tradicionális tehernek, akadálnak kiküszöbölésével. ... A generációk munkáját, a társadalmasodásnak szakszerű, mélyértelmű jelenségeit kevésbé tudta megőrizni, érvényesíteni az antik kultúra, hiszen mindent felbontott mindjárt aktuális okszerűséggel gazdasági, hatalmi érdekek kívánalmi szerint. Szilárd hivatásrétegek alig alakultak ki, beható gyakorlatra hagyományos munkára alapozódva, biztosított helyzettel a gazdaságilag és politikailag erősebbekkel szemben. A munka intenzitása helyett a hódítás, a kizsákmányolás élteti a társadalmat, nagy mértékben a rabszolgaerő kihasználása is, amit a tradicionális ázsiai társadalmak kevésbé ismernek.» — «Olyan új kultúreredményeket, amelyeket széles társadalomrétegek évszázados, intézményes elmélyült munkája teremthet meg, alig mutathat föl az antik kultúra, e kultúra inkább a racionális, önálló egyéni szellemnek, a kész kultúrjavakat meg-elevenítő, okszerűen fölhasználó érvényesülésén alapszik.» Ezért volt «egyoldalú, de szükséges termékenyítő hulláma az emberiség fejlődésének az antik kultúra».

Hasonlóképpen racionális elvű és kevésbé intézményesült társadalomszervezetben nyugvó kultúrák voltak más-más változatban a nomád kultúrák, továbbá az arab és a bizánci kultúra.

Az európai fejlődésen belül szinte kultúránk összes nagy kérdéseire alkalmazza Hajnal szociológiai szemléletét és történeti előadásában ragyogóan oldja meg segítségével a fejlődés problé-

máit. Különös témája állandóan az írásbeliségnek és az intellektualizmusnak a szerepe, s ezzel kapcsolatban eredeti módon magyarázza társadalmi alapokból az európai intellektualizmus kialakulását és az európai fejlődésben betöltött szerepét. Másik különös gondja a technika vizsgálata. Itt is tisztán társadalmi alapokból magyarázza a kifejlődést és a modern technika kétségtelen válságát, helyesebben az ember és a társadalom válságát a technika viszonyában, a társadalmias alapoktól való elszakadással indokolja.

Külön tanulmányban vizsgálja Hajnal a hűbériség-rendiség és az európai városalakulás kérdéseit és ezek azok a témák, amelyek a szociológiai érdeklődés számára is a legjobb alkalmak annak bemutatására, hogy mennyire képes szociológiai szemléletével érthetővé tenni történeti alakulásukat.

A hűbériség-rendiség, közönségesen, mint a feudalizmus rendszere szerepel a szociológiai fejtegetésekben. Történészek számára azonban szinte magátólértetődő élesen megkülönböztetni a hűbériséget a rendiségtől. Azonban azok a szempontok, amelyek szerint ezt a különbségtételt megteszik, alig vonatkoznak a hűbériségi társadalom konkrét történeti valóságára, szóval magára a struktúrára, mint inkább valami olyanra, ami e struktúra mögött van. Tehát a hűbériség lényege a «kölcsonös hűséglelkület», míg a rendiségé a «születési elv». Hasonlóképpen a struktúra mögött keresi a magyarázatot a jogtörténet is. Számára a hűbériség tartós kölcsönös jogviszony, kölcsönös kötelezettség, míg a rendiség jogi státusoknak az egymásra rétegződése. Hajnal nem e motivációkban keresi a különbséget és külön-külön lényegüket, hanem magában a konkrét társadalmi struktúrában, amelyben megjelennek. Így jut el rendkívül szemléletes és merőben szociológiai megfogalmazásukhoz.

A hűbériség az occidentális európai fejlődés első és alapvető korszaka Hajnal felfogásában. Ekkor rakódtak le az alapjai annak a társadalomstruktúrának, amely az európai kultúrát fölemelte.

Az előzménye e kultúrkezdetnek az antik társadalom. Nem az antik társadalom újhódott meg és fejlődött tovább Európa északibb tájain, hanem csak megteremtette azokat a föltételeket, amelyek közt egy alapvetően új társadalomképződés megindulhatott. Ezért nem ott indult meg az új európai struktúráképződés, ahol az antik társadalomban a legteljesebben kiépült,» tehát Itáliá-

ban, de nem is ott, ahol a római birodalom gyökeret sem vert, tehát a germánok földjén, hanem Galliában. Ott, ahol kiépült az antik struktúra jogrendszerével és minden egyéb intézményével együtt, azonban nem emésztette föl tökéletesen e «barbár» nép életerőit. Fölbontotta törzsi-vérségi társadalomszervezeteit, szétrombolta primitív népi kultúráját, azonban mégsem formálta át őket tökéletesen antik emberré. Ezért következett be itt a római birodalom fölbomlásával és az antik kultúra hanyatlásával a lassú, de csodálatos bomlás-újraépülés folyamata. «Az emberek kénytelenek a számukra érthetetlen antik formák között élni, de úgy igazodnak hozzájuk, mint akár a természet állította tényekhezakadályokhoz. Adott tény mindenkinek jogi helyzete, de ezzel együtt életének egész közelien szemlélhető-tapasztalható jelentkezése is. A generációkon át megszokott családi életformák, foglalatosságok között a jogi helyzet is csak a kondíció formájának tűnik föl.» — «Az antik racionális szerkezet érthetlenné vált «alaprajza» apró, részletekbe menően tagolta a társadaloméletet. Nemcsak a jogállapotok, hanem minden más struktúraelem is, maguk a szavak, fogalmak is úgy hatnak, mihelyt nem kezelik őket értelemszerű eszközökként. Racionális kapcsolódásuk helyett önmagukban megálló formákká lesznek, hogy megjelenésükkel a beszédben, mesében, szokásban, szertartásban az élet irracionális megsejtését szolgálják. Az antik kultúra, épp azért, mert racionális volt, könnyen és bőségesen beszélt . . . Ilyen, aránylag gazdag felszerelkedés okozhatta, hogy a mindennapos élet kicsiny személyes formái határozottan kialakulhattak és a társadalmasodás új alapjaivá válhattak.»

Ilyen különleges előzmények után épült föl végtelen változottságban a hűbériség társadalomrendszere. «A nyugati társadalom, mintha megállott volna a természeti környezet minden kicsiny sajátos változatánál, igazodott a szomszédságban alakuló egzisztenciák minden szemléletesen tapasztalható életnyilvánulásához. Amiben nem volt semmi érdekkölcsönösség, az után annál erősebb alapja lett a szomszédságviszonynak, amely az emberi lét szemléletes nyilvánulásait méltányolta.. . Sokféle, változatos, okszerűen és elvszerűen kifejezhetetlen társadalomképlet keletkezett így, mély tagozódás alulról fölfelé, mert hiszen a nagyobbak, erősebbek, a szervező gondolatok kénytelenek a természeti környezetet

alakító kicsiny életnek «irracionális» képződményeit elismerni, gondolni, a maguk életvitelével is hozzájuk igazodni, a célszerűség szempontjai helyett közvetlen szemléletes közösségbe beállani.» «Mindebből végezetül a foglalatosságok, életformák elismerése domborodik ki, belső életegész üzemüknek biztosítása a lényegüktől idegen beavatkozások ellen. Nem elvi szempontok, még a Nagy Károly előírta hűségeskü sem elvont államhűséget, hanem begyökerezett «magánjogi» természetű kapcsolatokhoz való ragaszkodást kíván.»

A hűbériség tehát a szokásszerűség társadalma. Olyan adminisztratív társadalomszerkezet, amely mindenki biztosított állapotán nyugszik, ezért intézmény szerűvé tesz minden hivatást, foglalkozást, s ezeket sem elvont eszmékkel, vagy elvont jogokkal kapcsolja össze, hanem a szokásszerűség életteljes módszereivel. «A szokásszerű módszertől kifejezett életanyag feldolgozása: Európa további fejlődéstörténete, egészen a legújabb korszakokig. A nyugati hűbériség az alapszerkezet, amely szerint alakul ki a rendiség, majd az abszolutizmus társadalma is mindenütt változatos különbségekkel.»

«Vitalis célok szerint egyesült társadalmaknak nincs rendiségük. Az erősebbek fölülkerekedésével kíméletlen, éles rétegződés keletkezhetik, ami az erők játéka szerint hamarosan fel is bomlik, aki alul van, fölülkerülhet. Az ösztönösség nem teremt formákat, objektív struktúrát, intézményességet.» Rendi struktúra «a társadalomszerkezet módszereinek absztrakttá átfordult működéséből» keletkezik. «Mindezideig a nyugateurópai hűbéri fejlődésben ment végig a legtökéletesebben az elvonatkozásnak ez a folyamata. A hűbéri-személyies formák egymásföle épülése átfordult a rokonformák egymáshoz kapcsolódásává. Az életben bennmaradt a helyi személyies együttesben, de a foglalatosságok hasonló formái távoli vidékeken is egymásra ismertek. Az a társadalomréteg, amely továbbra is csupán személyies formaképződéssel tapadt a természethez, földhöz, alulkerült, azok a foglalatosságok, amelyek már inkább csak magának a formaképződésnek a kezelői, föléjük sorakoztak . . . Az összefüggés még lefelé is teljes, az absztrakció kénytelen az élet teljességével birkózni és ezért nem az anyagi-szellemi érdekközösség vezet, hanem a formák, módszerek egymásra ismerése. Idővel éles jogelvekké válnak a különbségek, az érdek

mind kíméletlenebbül érvényesül a forma szerepével szemben . . . Minden más kultúrfejlődéssel szemben lényegében mégiscsak győzedelmeskedik itten a formaképződés, annyiban, hogy a felsőbb módszerek adminisztratív szakszerűsége, az intellektuális szak-képzettség veszi át mégis a vezetést. Az európai osztályképződés ennek jegyében áll, — amíg fokozatosan mégis fel nem őrli a hűbériségnek, rendiségnek ezen örökségét a nyers erők érvényesülései

A rendi fejlődésben elsősorban az Egyház szerepe lényeges. Nem a keresztény hit, a transzcendens dogma, mint élesen megkülönbözteti Hajnal, hanem az egyházi szervezet, elsősorban a plébános. «A pap a földesúri társadalomba beilleszkedett életforma, a személyies együttes részese, a formaképződés gondozója, jóidőig családi utódlás-hagyományozódás alapján. Ahol templomtorony, ott a bonyolult helyi társadalomalakulásnak biztonságos, tárgyias, szilárd, életközei adminisztrációja. A kereszténység terjedése: a széles társadalomalakulások struktúrájának biztosítása a nyers erőkkel szemben. A nyugati középkor társadalmi tömegjelensége volt az, hogy a szabad és nem szabad kondíciók az Egyház alá adták magukat, azaz megbízható, szakszerű, adminisztratív felsőség alá. Ezért jelentkezik minden magasabb formaképződés is először az egyházi adminisztráció központjaiban, a kézművesség, a kereskedelem, s maguk a városalakulás is.»

A papság ilyenféle társadalomszervező munkájával alapozódott meg az az európai intellektualizmus, amely később túlnőtt a klérus keretein és mint világi értelmiségi réteg végsőleg föl-emelte a nyugati társadalomfejlődést. «A rendi rétegződéssé való absztrakcióra is lényegében ez az intellektualizmus fordította át a társadalomstruktúrát.»

Ilyen fejlődés vezetett oda, hogy az érett rendi társadalomszervezet: a papság-hivatalnokság, a nemesség, a kézműveskereskedő «polgárság» és a parasztság intézményessé szilárdult szakszerű élethivatásainak az üzemévé szerveződött. Éppen ezért e rendi szerkezetiségben nem a születés elve a lényeges, hanem az intézményesült szakszerűségé és szilárd, tartós formaképződésé. Ezért produkálhatta e kor a későbbi európai fejlődés minden anyagát és módszerét, és ezért őrizte meg az új kori európai osztály-társadalom is a rétegződésnek bizonyos objektív szakszerűségét

a nyers érdekszövetkezéssel szemben. S ezért Európa egyes tájain annál mélyebb és «európaiasabb» a kultúrfejlődés, minél mélyebben járták át a hűbéri-rendi társadalmasulás módszerei. S például azért ridegebb, nyersebb és érdekszerűbb a magyar rendiség, mert magyar földön nem olyan hűbéries alakulás előzte meg a rendi absztrahálódást, mint nyugaton.

A másik nagy példája Hajnal szociológus történetkutatásának, az európai város kialakulásának az értelmezése. Ugyanazokkal a társadalmi szempontokkal fejti meg Hajnal az európai városfejlődés problémáit, amelyekkel a hűbéri-rendi társadalomalakulást magyarázza.

A város «szakszerű munkaszervezet», veszi föl kiindulásul, illetőleg csak az európai város az voltaképpen és tanulságosan jellemzi más kultúrák városképződményeit. Primitív népeknek is vannak városaik. Ezek azonban nem mások, mint az egybecsődülés jelenségei: semmiféle magasabb szervezetet nem alakítanak ki, csak kihasználják az egybetömörülés előnyeit. Nem sokkal magasabb szervezet az előázsiai nagy kultúrák városa sem: egybetömörülés a vidék kihasználására. Szakszerűbb munkaszervezet már az aztékok városai, főképpen pedig Kína és India városai. Ezek a városok a törzsi-nemzetiségi szervezet megtartásával tradicionálisabb, szakszerűbb munkát tettek lehetővé, s ezért többet és újabbat produkáltak, mint az orientális városok. Az antik város már jobban hasonlít a nyugati városszervezethez, de még mindig «szakszerűtlenebb» szervezet: a vidék ura. Fejlett «urbanizmus» alakult ki Rómában, de felszívta és elpusztította vidékét. Csak a nyugati város lett igazi szakszerű munkaszervezetté, nem a vidék kihasználására, hanem a vidék emelésére is.

Az európai városfejlődésnek két korszaka van: «a középkor és az újkor első századai a kisszerű, de intenzív szakszerű tagozódás időszakai, a 18. századtól kezdve ennek az elmélyült szervezetnek extenzív hasznosítása következik óriási arányokban».

«Európa a 12. századig a «föld társadalma». volt. Ám ez nem azt jelenti, hogy a földhözragadt, természeti társadalom lett volna, hanem csak azt, hogy kezdetleges, kivált az antikkkal szemben, de ebben a kezdetlegességben már elindult az egész nyugati fejlődés. Tehát a hűbériség társadalma, amelyben a parasztság az alap. E parasztság pedig mélységes kultúrképződmény a társadal-

masodás módszereivel. A szokásszerű és intézményes társadalom-épülés első szilárd szerkezetisége. Ebből nőtt ki a nyugati társadalom minden magasabb képződménye, így a város is.

«A középkori város csak lassan és nehezen vált el a paraszttársadalomtól, de a szakszerűségnek annál nagyobb elmélyülésével. A paraszt vonakodva és csak biztosítékokat látva költözött be a városba, s éppen az emberanyagnak ez a magasabb igénye akadályozta meg, hogy a város alkalomra leső csőcselék letelepülése legyen.» . . . Így lett a város a parasztságból kiemelkedő szakemberek települése. Tehát «nem alkalmak ügyes kihasználására, vagy a közös erő hatalmára». alakult: hanem a szakszerű munkára, így lett az igazi szakszerűség otthona, meghaladva a paraszti szakszerűség mértékét. Kézművesmunka, kereskedés és az intellektuális szervező munka futottak össze benne, s megteremtették a maguk sajátos módszereit-formait: együttesen a középkori várost.

A városfejlődésnek ilyen menete elsősorban francia földön ment végbe, a legmélyebb hűbéri fejlődés hazájában. S az a legjellemzőbb a francia város fejlődésére, hogy nem egyszerre ugrott ki a vidékből, hanem szép lassan vált el tőle. Nem szakadt ki a hűbéri-földesúri szervezetből, «nem külön szervezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek». Ez biztosította, hogy egyfelől a városi társadalom minden hatalmi lehetőségnek ellenállva teljes szakszerűséggel fejlődhetett, másfelől pedig a város nem vált el vidékétől, hanem azzal üzemes összekapcsolódásban maradt. Erre az alakulásra legjellemzőbb, hogy a városban kézművescéhek létesültek, mint a városi szakszerűség legmeghatározóbb formái, a vidék pedig továbbra is — szinte napjainkig — megmaradt paraszt szerkezetiségében.

Az itáliai városodás nem mutat ilyen szakszerű elmélyülést, ezért volt a legkorábbi, de a legmúlóbb is, a városi élet virágzása. Mintha az antik városszervezet újult volna meg itt. Itt sekélyes volt a hűbériség szerveződése, tehát a szakmunkát és a személyiesszokásszerű formákat könnyen félretolta a hatalomratörés és az érdekszövetkezés. A régi nemesi birtokosokból és az új vagyonosokból patríciusság keletkezik, amely demokratikus elvek szerint vezeti a várost. Tényleg azonban az következik be, hogy a város a vagyonos polgárság uralma alá kerül és párharcokban hullámozó proletárság keletkezik és a vidék alulmarad a várossal szemben:

annak táplálására kénytelen igazítani munkáját. Szinte újraéledt tehát a városállam, amely a fölületen ragyogó virágzást ér el, szinte a modern fejlődés előképét idézi föl, azután hirtelen aláhanyatlik. Igen, mert nem masszív munkaszervezet, nem az intézményes szakszerű munka üzeme ez a város, hanem az érdekszövetkezés. Legalább is nem annyira, hogy a fejlődés mélyebb alapjait lerakhatta volna, úgy, mint a francia város.

Német területeken ismét más a városfejlődés útja. «Itt van a városgazdaság klasszikus hazája. A város és vidéke kifejezett jogszabályokkal kölcsönös gazdasági kapcsolatokra kötelezett, idegen termeléssel, kereskedelemmel szemben az árumegállítás, az elővásárlás joga illeti meg a polgárságot. Itt tehát «az élettelen szokásszerűség gyorsan kérlelhetetlen joggá lesz». Ezek az alapokon a fejlődés itt nem gyors: «a városi foglalatosságok megtartották széles társadalmi alapjukat a vidékkel, a természet anyagával sokszzerű kapcsolatukat». «Nem forgatja ki a parasztkondíciókat sem helyükből, meghagyja társadalmuk sokszzerű rá-növését a földre», csak «hűbérfejedelme lesz vidékének».

Flandria városaiban a «Gilde» formájában jelentkezik a saját-ságos városi munkaszervezet. Ez is szakszerű foglalatosságokat foglal egybe, azonban a francia céhekkal ellentétben nem tisztán szakszerűen, hanem erősen érdek-vállalkozásszerű közösségben. A «Gilde» gyakran azonos lesz a városkormányzattal és a vidéket birtokló nemesi együttes is betársul az érdekközösségbe. Az a körülmény, hogy «a nemes és szakember a hivatásnak minden elmélyülő erejét, technikáját vállalkozássá egyesíti», korai föllendülést hoz ezen a vidéken is, mint Itáliában. Ez azonban csak átmeneti lendület, e városfejlődés az itáliainál társadalmiasabb alapokon nyugszik, a földesúri-hűbéri szerkezet köti a várost és a parasztságot egyformán, amelyben erős a szokásszerűség is. A városi egzisztenciák tehát nem törhetnek akadály nélkül vállalkozásra és a parasztság sem tódulhat akadály nélkül e vállalkozások köré. Tehát mégiscsak elmélyülnek a városi foglalatosságok és mégiscsak megmarad földjén a parasztság. Csak mindez nem mutat olyan masszív intézményességet, mint a francia fejlődésben: a szakszerűség, a hivatás szilárdsága engedett a hasznos célszerűségnek.

Az angol városfejlődésben hasonlóan elegyednek a szokás-

szerűség és az okszerűség elemei. Itt mind a városi polgárság, mind a parasztság gyorsabban bontakozott ki a földesúri kötöttségekből, mint a kontinensen, Itáliát leszámítva. Ezért lép föl, igen korán, az egyesülés a sziget társadalmában, városgazdaság helyett nemzetgazdaság, egységes pénz, egységes mértékrendszer. Azonban mindenütt szokásszerűség, hűbériség szövi át ezt az egységesülő és racionalizálódó struktúrát, tehát az angol fejlődésben is szilárd munkaszervezetté épült a város és a középkorban még nem emésztette föl vidékét, a parasztságot.

Ilyen külön utakon haladt az európai városfejlődés az első korszakban: eredménye nem magas városiasság, nem nagy városok és a társadalom urbanizálása, hanem mélyen kimunkált módszerek, intézményes foglalatosságok: tehát az ipari technika, az intellektuális módszerek és képzés (írás, könyvnyomtatás, egyetem) és egyáltalán a technikai fölszerelkedés, mindez azonban társadalmias összekapcsolódásban a vidék parasztságával.

A modern európai város korszaka a 18. században kezdődött. A szokásszerűség életteljességén fölülkerekedett a racionális célratörés és a város fölülkerekedett a vidékkel szemben, önmagában pedig a gazdasági erők hajtotta érdekszövetkezés társadalmává szabadult. Ez az átfordulás az angol városfejlődésben teljesedett be.

«Az angol kézművesség kezdettől fogva inkább szakszerű-célszerű szempontokból szabályozódott, mint az egzisztenciák biztonságából kiindulva. Sokféle konzervatív formája alakult ki a testületiségnek. . . E formák köteleztek s mégis inkább üzlet, mint hivatás állott mögöttük. Az üzlet szinte megszentelt munka, a vallásos puritán szekták ezért egyúttal üzleti támaszai is hívő tagjaiknak. «Ez az üzletiesség fordította a hasznos cél irányába az intellektuális szakszerűséget, éppen úgy, mint a kézművességet. A vállalkozó-gyártó-kereskedő üzletember lépett a szakszerű elmélyedéssel dolgozó kézműves és kereskedő helyébe, és vállalkozásába állított minden technikai módszert és minden társadalomréteget. A parasztságot előbb csak mint háziiparszerűen dolgozó otthoni munkást, aki még ragaszkodik parasztéletformáihoz, hamarosan azonban, mint városba tóduló proletárt. Ez volt az ipari forradalom nagy eseménye és az európai város kitérülése vidéket fölemésztő óriásszervezetté.»

A rabszolga tömegmunka helyett a gépet s a gyáripárt tehát

mégiscsak a társadalomban rejtőző szokásszerű elemek kényszerítették ki a fejlődés számára. Csupán alkalmi, ügyeskedő vállalkozások, vágy pártharcok vonzására sohasem tódult volna a városba az európai parasztság.

De a gyári tömegmunka s a város hirtelen abnormis felduzzadása sem felel meg az európai fejlődés eredeti lényegének. Csodálatos technikai, szellemi felszerelkedés; s mégis versenycélok után rohan a világ gazdaságban, nem pedig az embernek, mindenkinek elmélyülő alkotókedvéből, életegész foglalatosságából indul ki. Minél csodálatosabbak az eredmények, annál nagyobbarányú a lélektelen tömegmunkának szerepe. A modern város az antikhoz hasonlóan hódító szervezetté lett ismét.

Talán ott van a remény a megújulásra, elmélyülésre, ahol, mint szélsőbb Közép-Európában, nem emészttette még fel teljesen a város saját természetes alapjait, a vidék paraszttársadalmát.

Erdei Ferenc.